İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ARAŞTIRMA MERKEZİ

SULTAN II. ABDÜLHAMİD ve DEVRİ SEMİNERİ

27-29 MAYIS 1992

AYRI BASIM

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
İSTANBUL 1994

«II. ABDÜLHAMİD DEVRİ'NİN ATATÜRK'ÜN YETİŞTİĞİ ORTAM OLARAK TAHLİLİ DENEMESİ»

*Tuncer BAYKARA**

Konuya girmeden önce, bazı hususları belirtmek gerekir. Çünki hem II. Abdülhamid, hem de Atatürk, bilinmesi, içine nüfuz edilmesi çok güç şahsiyetlerdir. Haklarında bazı kitaplar okunarak, onları biliyorum demek, imkânsız ve büyük bir cesaret işidir. Öncelikle bu dev şahsiyetleri, tam olarak anladığımı söyleyemiyeceğim. Ancak bu mahzuruna rağmen, yılların verdiği birikim ve özel merak ile, bu şahsiyetleri tanıma yolunda olduğumu söyleyebilirim. Burada temas etmek istediğim, onların bir sosyal bütünlük içindeki durumlarıdır. Bu sosyal bütünlüğün ekonomiden fikir hareketlerine, eğitimden edebi hayata ve daha başka yönlere uzanan yönleri ve kaynakları vardır. XIX. yüzyıl içindeki yerleri yanında, daha başka, başlangıç olmak, nüve teşkil etmek özelliği de vardır.

Atatürk, doğum yılı olan 1880'ler ile, 50 yıl öncesinin eseri kabul edilebilecektir. 1880'lerden sonra geçen 50 yıl (1930'lar) ise, bu defa 1880'lerin eseri sayılabilir. Tarihte olup bitenleri, günümüzün kesin verileri ile kıyasladığımız zaman, bu düşüncemizin hatalı olmadığı açıkça belirginleşir.

Görülüyor ki, 1880'i anlamak için hem o zamanı, hem de en azından 50 yıllık gelişmeleri gözönüne almak gerekir. Bu ise II. Abdülhamid devrinin bilinmesi için en azından 1830, daha doğrusu 1826 sonrasına gidilmesi gerektiğini ortaya koyar. 1826 sonrası ise, özellikle sosyal boyutu ile özel bir merak sahamız idi. Bu olayın,

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim üyesi.

hareketin veya oluşumun başlangıcını, harekete getiren sebepleri, itici güçlerini sağlıklı şekilde tesbit ettikten sonra, sonraki yıllarını anlamak son derece kolay olmaktadır. 1826 sonrasındaki durumun çeşitli yönlerini inceleyerek gerçek yönlerini, etkenlerini anlamaya çalışmış idik. Bu defa II. Abdülhamid döneminin iç dünyasını, bir vesile ile yeniden düşünmek zorunda kaldım. Çünki İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın bütün kitaplarını okumuştum. Onun eserleri, 1870 doğumlu olan merhumun kaleminde, II. Abdülhamid dönemi için, onun sosyal boyutu için emsalsiz bir kaynak idi. Özellikle *Kemâlü'ş-şuarası*, siyâsi olayların içinde yoğrulan bilgileri ile *Kemâlü's-sudûr*'una göre daha çarpıcı bilgilerle dolu idi.

II. Abdülhamid dönemini, buna rağmen iç dünyası ile anlamak, belki onun 1908 sonrasındaki tepkileriyle de mümkün olabilmektedir. Bu konuda 1908 hareketini takib eden günler, geçmişe bir tepki olarak kabul edilebileceği için önemlidir. Burada İngiliz istihbaratının üst düzey bir görevlisi, siyâset adamı Mark Sykes'ın gözlemlerini özellikle belirtmek gerekecektir.

Atatürk'e gelince, onu, devrini ve şahsiyetini bilmek için bu yakınlarda okuyup etkisinde kaldığım bir eser yoktur. Ancak onun dönemini zaten sosyal boyutu içinde ele almayı, değişmenin, gelişmenin ve nihâyet Türk kültürünün macerasını bilmek amacıyla her zaman dikkatlice araştırmakta idim. Bunun tabii bir neticesi, Atatürk devrinin çarpıcı özelliklerini ortaya koymuştur. Bu özelliklerin 1826 sonrası ile büyük benzerliklerini, daha önceki çalışmalarımda da belirtmiş idim.

Netice olarak, şahsiyetleri sezilebilen bu iki dev insanın kendi aralarında çok yakın bir bağ olduğu anlaşılmaktadır. Zaman zaman hayali konuşmalar ve görüşmeler yaptığı bilinen Nizameddin Nazif Tepedelenlioğlu, Atatürk'le bu konuyu konuştuğunu belirtir. 1901-1970 arasında yaşayan Tepedelenlioğlu'nun Atatürk'ün ağzından naklettiği sözler gerçek olmama ihtimâli olsa da, tecrübeli ve dâhi bir devlet adamının söyleyebileceği sözlerdir. Çünki o, vaktiyle gençliğinde aleyhinde büyük hareketlere giriştiği II. Abdülhamid'in yaptıklarının «o zamana göre yapılabileceğin en iyisi olduğunu» belirtmektedir. Zamanın, çevrenin ve öte-

ki sâiklerin etkisinden kurtulup sağlıklı bir inceleme yapan herkesin ulaşması gereken kanaat da bizce bu olmalıdır.

Burada, adeta bir sebep-netice silsilesi gibi görülen ve incelenmesinde gerekli bir özelliği bazı belirtileri ile tesbit etmek, bunun bir değerlendirme denemesini yapmak istiyoruz. Bir başka deyişle, Atatürk bir netice ise, sebebini de aramak gerekir? Aynı şekilde Atatürk bir oluşu gerçekleştirmiş ise, bu oluşumun başlaması ve gelişmesini daha sağlıklı olarak ortaya koymak gerekir diye düşünüyoruz. Ancak burada iki olumsuz hüküm (daha doğrusu peşin-hüküm) bazılarımızı (eskiden çoğumuzu) etkilemekte idi.

1. Atatürk herşeyi kendisi oluşturan, bir başka ifade ile, kendisinin yarattığı bir ortamın insanıdır. Atatürk bir netice değildi; kendisi sebepletmiş, neticelendirmiştir.

2. II. Abdülhamid dönemi, hiçbir olumlu özelliğin görülmediği Türk tarihinin en kara devirlerinden birisidir. Böylesine boş ve fikirsiz bir devirle meşgul olmak, abesle iştigal olabilir.

İttihat ve Terakki bu olumsuzluğun bir tepkisidir. Atatürk de İttihat ve Terakkinin ortaya çıkardığı bir şahsiyettir.

Atatürk ve İttihat ve Terakki'nin olumlu, buna karşılık II. Abdülhamid'in olumsuz kabul edildiği bu değerlendirme, Türk fikir hayatında çok uzun yıllar etkin olduğu için, çok daha önceleri yapılması gereken denemeler ancak yeni yeni yapılmaktadır. Bunun gerçekleştirilmesinde bu seminerin de sanıyorum olumlu bir katkısı olacaktır.

× × ×

Konuyu, çok yönlülüğü ve büyük hacmi dolayısıyle, sadece çok önemli bazı özelliklerini ele alarak incelemek istiyoruz.

Şahsiyetin en açık bilinen, etkisi çok güçlü örneği, dini fikirler, bir başka deyişle kişilerin din hakkındaki duygularıdır. Ancak burada, mesele din veya din dışı açıdan ele alınmayacaktır. Bizim için konu, insanın tabii bir ihtiyacı olan dini özellikler ölçü-

sündedir. Bu ölçü dolayısıyla, bazı meslekdaşlarımızdan ayrı bir bakış açısıyla konuya girmek istiyoruz.

Kaynakların, kişilerin kimi zaman kendi iç dünyalarında rastlanan dine yönelme veya ayrılma türünden bilgilerden etkilendikleri görülüyor. Bu etkilenme, bize kalırsa, meseleye yanlış bakışlarda hâlâ devam etmektedir. Burada söz konusu edilebilecek olan husus, dine dair Türk görüşü veya Türk'ün binlerce yıllık geçmişindeki dinle sınırlı olmak gerekir. Dinin, kişinin ve toplumun hayatında belirli bir yeri vardır. Bu yer, hem kişide hem de toplumlarda zaman zaman artar veya eksilir. Hatta kişilerin iyimserlik, kötümserlikleri de kaynaklara yansır ve bizi de yanlış fikirlere ulaştırabilir. Bu türden yanılmaların payını her zaman göz önünde tutmak gerekir. Çünkü kişinin, kendi iç dünyasını, kimi zaman kendinden bile sakladığı zamanlar olur. «Din» bu hususta en hassas olanıdır.

İslâmiyetin XIX. yüzyıldaki macerası içinde XIX. yy. sonu, dengelerin yeniden oluştuğu bir zamandır. Burada, aydının dine karşı tutumunda sadece İslâmiyetin değil, aslında hristiyanlıktan gelen etkilerin belirli bir payı olduğunu da unutmamak gerekir. XIX. yüzyılın, genelde hristiyanlıkla temsil edilen «din»e karşı olan tutumu, İslâmiyetden dolayı iki yönlü olarak Türk aydınını da etkilemiştir. Bu iki yönden birisi, zaten dinin kendisidir; ikincisi ise, hristiyanlığa karşı İslâmiyetin o sırada etkisiz siyasî görüntüsünden dolayıdır. Dönemin aydınlarını etkileyen bu görünüşün etkili ve açık örneklerinden birisini, nefsinde, rahmetli hocam 1890 doğumlu Zeki Velidi TOGAN yaşamıştır.

Dönemin genel havası içinde, II. Abdülhamid döneminin çağının fikir dünyasını etkili biçimde yansıttığını, hür biçimde insanın fikir hayatının oluşturulmasına imkân verdiğini Togan'dan öğreniyoruz. O, Amerikalı ünlü filozof Dr. Draper'in eserinin «Niza-ı ilim ve din» hem Türkçe hem de Rusça'ya çevirilerini okumuş veya okuyanlardan nakletmiştir. Onun naklettiğine göre, Türk ülkesinde basılan metin, Rusya'dakine göre daha uzundur; kısacası ünlü Abdülhamid sansürü, bu konuda Rus Çarının sansüründen çok daha hoşgörülüdür. Çünkü çarlık sansürü, bu eserin hristiyanlık aleyhindeki fikirlerinden rahatsızlık duymuştur.

Abdülhamid döneminin eğitimi bu genel havanın içinde, din konusunda sanıldığı gibi, etkili değildir. Eğitimin ve bilimin «din»e karşıymış gibi görünen havası, zoraki namaz ile dengelenmeye çalışılmıştır. Ancak dönemin insanı, içinde her iki duyguyu da bilmiş, yaşatmıştır. Fakat dönemin «din» hayatını yansıtanların olumsuz görünüşü, genelde din unsurunun yaralanmasına yol açmıştır. Bu hususta, en etkili din taraftarı sayılan Mehmed Akif'in hayatını dikkatlice okumak yeterli olacaktır. Aynı şekilde, Tahsin Uzer'in hatıraları da bu açıdan çarpıcı örneklerle doludur.

1908 sonrasında, sağlanmaya çalışılan dengenin bir yönü güçsüz kalınca, insanların duyguları, görünüşte etkili bir biçimde «din»e karşı yönde güçlenmiştir. 1908 sonrasının bu açıdan görünüşüne dair bir gözlemcinin düşüncelerini biraz sonra nakledeceğim. Fakat onunla aynı zamanda, Mehmet Akif Ersoy'un *Safahat*'ının dikkatlice okunması ve bu açıdan yorumlanması yerinde olacaktır. Çünkü orada da benzer tesbitleri görmek mümkündür.

Burada şu söylenebilir. 1908 sonrasındaki durum, II. Abdülhamid dönemiyle ne dereceye kadar bağdaşabilir? Aslında 1908 sonrasında görülenler, doğrudan II. Abdülhamid dönemine değil, belki de ondan önceki dönemlere izafe edilmesi uygun olur. Abdülhamid'in miras aldığı, reddettiği bir dönem, 1908'de yeniden gün ışığına çıkmış olmaktadır. Ancak burada bizi dikkatli olmaya zorlayan, II. Abdülhamid döneminin 1908'e kadar 32, yani bir tam nesil geçirmiş olmasıdır. Bu geçen zaman yepyeni nesillerin, yeni insanların yetişmeleri için bol bir zamanı içerir. 1908 de sokaklara dökülen veya fikirlerini, özelliklerini açığa çıkaranlar, yaşları itibariyle sadece 35'den yukarı olanlar olmasa gerekir. Gerçi bu türden olaylarda, olayları sürükleyenlerin bazen 40 civarında olduğu görülüyorsa da, 1908 hareketiyle Abdülhamid döneminin çok yakın ve eğitim açısından çok sıkı ilişkisi vardır.

Öteki alanlarda da dikkati çeken bu kaynak, M. Sykes'in gözlemidir. İngiliz istihbaratının üst düzey görevlisi Sykes, tam bir Önasya uzmanı olarak yetişmişti. Onun ülkemizle ilgili birçok eseri vardır. Fakat içlerinden son yayınlananı, (1916), çok daha önemlidir. Bilindiği gibi Sykes, Picot ile birlikte Önasyanın haritasını çizen insandır. Ancak 1920'de ölecek ve uzmanlığını yeterince

siyasete dökemeyecektir. O 1913 de gördüğü İstanbul'u şu etkili cümleleriyle anlatır.

«Abdülhamid'in düşüşü bir despotun veya tiranın değil, fakat bir halkın, bir fikrin düşüşü idi. Sultan halkına, halkı da ona bir şeyler ifâde ediyordu. İyi veya kötü o sadece bir sistem değil, fakat bir hayat, bir tasarı, bir fikir, bir gelenek, bir inanç ve bir devamlılık gösteriyordu. İdaresi kötü, kanlı, karışık ve dehşetli idi. O eski düzen için çalıştı; onun için kurnazca fakat çocukca savaştı. Cesur fakat dar görüşlü, inatçı fakat ümitsiz. Muktedir, çelimsiz hastalıklı, öğrenimden yoksun bir yaşlı adam bu ağırlığı daha fazla taşıyamazdı. Çağın ruhuna isteyerek teslim oldu. Onun düşüşü ile ahrette olması gibi, herşey ya iyi ya da kötü oldu.

Teokrasi, imparatorluk haysiyeti, ve geleneğin yerini dinsizlik, jakobinizm, materyalizm ve aşırı serbestlik aldı. Eski düzen ile saray, onun hafiye ve entrikaları, terörizmi ve gizliliği gitti; yeni düzenle gizli cemiyetler, localar, kardeşlik yeminleri, harp divanları, suikastler, yabancı karanlık siyâset geldi. İstanbul bir saatte değişmişti. Din adamlarınca anlaşılan, câmilerde vaaz edilen, halkın manevi desteği, ordunun ilham kaynağı islâm bir anda öldü. Halifelik dinî teşkilât ve Kur'an, ilham ve etkisini bitirmişti.

Ağırbaşlı Türke içki, güvenilir askere isyân öğretildi; dinle alay edildi ve hakir görüldü. Abdülhamid'in sürgünlerinin Avrupa başkentlerinin kenar mahallelerinde (getto) edindikleri her iğrenç düşünce pis bir bollukta patladı. Sinema bütün bu ağzına kadar dolu kötü, açık saçık ve hürmet tanımayan kötülükleri gösteriyordu. Kötülük ve siyasetin yanyana bulunduğu kulüpler, kaba resim baskıları ve açık saçık resimleri şehre yayıyordu. Monmantr apaşının çapkın anarşizmi, Portekiz karbonarisinin karanlık terörizmi, Fransız ihtilâlinin yıkıcı idealizmi, Spencer, Nietze ve Hartmann'ın yarı hazmedilmiş teorileri, bozulmuş bir masonluğun tahripkâr etkisi, Hilâfetin düşen gücünün yerini alan bir karmaşık inkâr hasıl etti. Entrika, esrar ve beceriksizler şehri olan İstanbul, bütün bu oluşumu gerçekleştirecek tabii bir yuva idi»[1].

Görülüyor ki, eğer basılışını bilmesek, 1924 sonrası için söylenmiş sanılacak bu fikirler, 1913 yılındaki durumu tesbittir. O

1 M. Sykes, *The Caliphs's Last Heritage*. London 1915, s. 507-8.

zaman birçok konuda, bu arada din konusunda da Atatürk'ün, yetiştiği ve etkisinde kaldığı devirle bir arada düşünmenin gerekliliği açık olarak ortaya çıkmaktadır.

II. Abdülhamid döneminde yetişenlerin dünya görüşlerindeki «cumhuriyetçilik», üzerinde dikkatle durulması gereken bir özelliktir. Devirlerin kendisine mahsus bir gerçeği olduğunu, içinde bulunduğumuz son yıllar bir kere daha açık olarak göstermiştir. Tıpkı bunun gibi, II. Abdülhamid döneminin, çağına ayak uydurmak esasındaki iç, dış ve eğitim siyâseti, tabiatıyla kendiliğinden dikkatle değer neticeler verebilecektir. Bunlar arasında en çarpıcı olanların başında «cumhuriyetçilik» fikirleri gelmektedir.

«Cumhuriyet»cilik, ülkemizde bir fikir akımı olarak tabiî bir seyir takib etmemiştir. Bir zaman için bu akım 'yasak' sayılmış, fakat bu yasağın ters neticesi günümüzde kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Bu defa günümüzde 'sultan/padişahçılık' yasak sayılmıştır. Oysa tabii ve hür fikir ortamlarında bunların bulunması tabiîdir. Böylesine tabii şartları ihtiva eden II. Abdülhamid dönemi, cumhuriyetçilik açısından dikkate değer sonuçlar ortaya koymuştur.

Ülkemizde «Cumhuriyet» idaresi, Millî mücadele sonrasında ortaya çıkan şartların bir sonucudur. Ancak «cumhuriyet» fikrinin 1908 sonrasında ortaya atıldığında şüphe yoktur. 1908 sonrasındaki tepkiler veya yeni özlemler arasında, Abdülhamid dönemi eğitiminin yetiştirdikleri arasında *cumhuriyetçilik* önemli bir akım olarak görülmektedir. Bunun için, iki olayı hatırlatmak yerinde olacaktır.

a. Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'nin zaten dengesini güç sağlıyan şuurunda kendisinin tahttan bertaraf edileceği endişesi yatmakta imiş. Bunun için pekçok insandan sadakat yeminleri aldığı bilinmektedir. Onun bu endişesi, bize kalırsa, *cumhuriyet* idâresine geçiş ihtimâlinden gelmektedir.

b. Benzer bir tesbiti, Sultan Mehmed Reşad için de görmekteyiz. O İttihatçıların her emrini, önüne getirilen her kararnameyi imzalamasını bu endişe ile açıklamıştır. Çünkü o «bu heriflerin şakasının olmadığı, kendisini Konya'ya gönderip, Cumhuriyet ilân edebileceklerinden» söz etmiştir. Bir Devlet başkanının böylesine

endişeler taşıması, böylesine bir ihtimâlden söz etmesi, hele İttihatçıların böyle emelleri dikkate değerdir.

Sarayın, geleceği parlak subayları kendisine damad yapmak hareketinde, Cumhuriyete engel olmak düşüncesi yatmaktadır. Bu fikri çokları ifâde etmiştir.

Görülüyor ki, Atatürk'ün en yüce ilkeleri arasında yer alan Cumhuriyetçilik konusunda, kendisinin yaşıtı, hem-zamanı ve hem-eğitimi olanlar da benzer duygular içindedirler. Burada dikkati çeken Atatürk'ün bu tür insanlara göre, ülkenin gerçeklerine daha çok yatkın olmasıdır. O herşeye rağmen, Osmanlı Hanedanının geleneksel idâresini, ancak çok büyük olayların ardından, Milli Mücâdele sonunda etkisiz kılabilmiştir. Onun bu hareketinde yalnız olmadığı muhakkaktır. Çünkü sadece kendisinin istemesi hiçbir netice vermezdi. Oysa tahmin edebiliriz ki, çağdaşlarının hemen hepsi, Abdülhamid devri eğitiminin bir tabiî sonucu olarak Cumhuriyetin özelliklerinin bu ülke için daha elverişli olduğunu hissediyorlardı.

Burada hemen ifâde edelim ki, bize göre de Türk milletinin tabii eğilimi cumhuriyetçidir. Türk milletinin bu türden özelliğini bir çok yönden tesbit etmiş bulunuyoruz. Bunun en başında, «sülâle»nin Türk insanı için sınırlı yeridir. Bu durum bile, cumhuriyetin Türk ülkesindeki tarihini açıklar.

Netice olarak görüyoruz ki, Abdülhamid döneminin bir tabii neticesi, 1923'den çok daha önce gerçekleşebilecektir. O zamanlar bunu Konya'ya sürmekle yapmayı tasarlıyanlar yanında Atatürk, yurt dışına sürmüştür. Fakat onun Vahdeddin hakkında, insani duygular beslediğini, H. Rıza Soyak'dan öğreniyoruz.

Cumhuriyetçilik de, konumuz açısından önemli bir unsur sayılabilir.

Bugün en çok şikâyet ettiğimiz konulardan birisi, Türk dönemi tarihi eserlerine ilgi gösterilmeyip, asıl itibârın antik döneme, Yunan, Roma ve Bizans'a gösterilmiş olmasıdır. Bu itibar durumunun son dönemde, 1923 sonrasında oluşmuş olduğuna dair de, nereden çıktığını anlayamadığım bir kanaat vardır.

İzmir'de birkaç defa valilik yapan, II. Abdülhamid döneminin namlı sadrazamlarından Halil Rifat Paşa'nın (1827-1901) İzmir vâliliği sırasında çıkartılan ünlü 1307 Salnâmesi'ni dikkatli okuyuncaya kadar, benim kanaatim de bu yolda idi.

Halil Rifat Paşa'nın valiliğinde, oğlu Cavid Beyin (1867-1899) gözetiminde çıkartılan 1307 mâli yılı (1891) *Aydın Vilâyeti Salnâmesi*, sadece Aydın Vilâyeti Salnâmeleri arasında değil, belki de bütün Vilâyet Salnâmeleri arasında önemle zikredilmeye lâyıktır. Çünkü, olağan şartlarda 3 cilt tutacak kadar hacimli olan (968 sahife) bu salnâmedeki bilgiler, Aydın Vilâyeti hakkında çok ayrıntılıdır. İçinde konumuz açısından önemli olanı, vilâyetteki eski eserler hakkında verilen bilgilerdir.

Kendisini, II. Abdülhamid döneminin özelliklerini en iyi yansıtabilecek bir şahsiyet olarak kabul edebileceğimiz Halil Rifat Paşa ve oğlu Cavid Beyin eseri olan Salnâmenin «eski eserler» ile ilgili kısmı, günümüzdeki sıradan bir tarihî eserler yazısından farksızdır. Çünkü orada tarihî eserler denince, sadece antik devir ele alınmış, antik yerler ve şehirler hakkında, daha çok Charles Texier'ye dayanılarak ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Buna karşılık, asıl bizim merak ve ümitle bulmayı isteğimiz bilgiler yoktur. Bu türden bilgilere Salnâmelerin geçmiş sayılarında ara sıra rastlanılmaktadır. Ancak bu bilgilerin, dönemdeki hâkim havayı yansıtmış olduklarını söylemek güçtür.

Bu küçük misâl, XIX. yüzyıl sonlarında Türk milli eğitimindeki zamana göre çağdaş ve 'Avrupalı' havasını yansıtmaya yeterlidir sanıyoruz. Böylece, diyoruz ki, 1923 sonrasında oluştuğunu sandığımız bazı telâkkilerden «eski eserlerle ilgili olanlar» da, XIX. yy. sonlarında ve II. Abdülhamid döneminde oluşmuş bulunuyordu.

«Devlet» ciddiyeti, yukarıda da belirttiğimiz gibi, II. Abdülhamid dönemi, ikili özelliği ile dikkati çekiyordu. Bunlardan «devlet» ciddiyeti de bize göre Atatürk ve devrine damgasını vuran bir önemli özelliktir. Bu durumu, günümüzdeki bazı gözlemciler de, farkında olmaksızın nakl etmektedirler (E. Çölaşan gibi).

Türkiye'nin yakın çağında, devlet idaresindeki görünüş, oldukça önemli anlayış ve tatbikat değişikliği göstermiştir. Bunun

ilk örneklerini, 1950'de görmüş, fakat şuûruna ancak yakınlarda varabilmiş idik. Bu defa 1983 sonrasındaki durumu, bazı yönleriyle daha iyi belirlemiş bulunuyoruz. İşte günümüzde çok açık görülen bu durumla ilgili olarak da bazı tesbitler yapabiliriz.

1. II. Abdülhamid dönemi, geçmiş yüzyılların mirasını devam ettiriyordu. Burada bir «*devlet*» kavramı ve fikri vardı. «Yasak» hâlâ Osmanlı dönemi ve hatta onun etkisinde kaldığı Çengiz «Yasa»sı gibiydi. Devletin içinde olanlar, «yasa»ya, kanuna uyuyor, onun emrine, vicdanlarından gelen bir sesle tâbi oluyorlardı.

Fakat bu, içlerinde bazı tepkilere de yol açıyordu. Ancak bunu, dönemin genel havası içinde hiçbir zaman açığa vurmuyorlardı. Sonradan bu duygularını, sadece «kadın» konusunda frenleyemiyeceklerdir.

Sporla ilgili bir kısımda okuduğum için, doğruluğundan şüphe etmediğim bir olay, II. Abdülhamid devrindeki durumu anlayabilmek için etkili olmuştur, 1888 doğumlu Saracoğlu Şükrü, koyu bir Fenerbahçe taraftarı imiş. Fenerbahçe takımı Başbakanlığında Ankara'ya gelmiş; her futbolcuya, iki bilet verilmiş ki birisini bir dostuna versin, birisi ile de kendileri girsin. Fakat onlar, nasıl olsa biz gireriz diye kendilerine ayrılanı da başkasına vermişler. Saracoğlu Şükrü maç saatine yakın stada geldiğinde kapıda bir kalabalık görünce merak edip sormuş. Kapıdaki görevliler bileti olmayan, para verip almak da istemiyen Fenerbahçeli oyuncuları içeri sokmuyorlarmış. Burada Saracoğlu'nun davranışı, devlet adamı haysiyetine yaraşır bir davranıştır. Para verip bilet aldırmış ve futbolcular bu sâyede içeri girebilmişlerdir. Bunu bu şekilde yapacak bir Başbakan sanıyoruz ki yoktur.

Saracoğlu Şükrü, devri içinde sıradan bir davranış göstermiştir. Çünkü o bunu bir gelenek, bir tabii olay olarak görmüştür.

Bütün bu saydıklarımızın ışığı altında II. Abdülhamid döneminin bir toplu değerlendirmesi şöyle yapılabilir. Bu dönem, çağına göre, çağı yakalamak isteyenlerin giriştiği hamleleri içine alır. Bu hamleler ve çağı yakalamak çabaları teşvik edilir, engellenmez. Ancak aynı anda, geleneksel Türk ve islâmî değerlerin, devlet eliyle kötülenmesi yoktur. Özellikle islâmiyetle ilgili değerlendirmelerde, kendinden önceki olumsuz döneme göre II. Abdülha-

mid dönemi bir dengeyi ve olağanlığı belirler. Bir umumi deyişle, dönem yeni ile geleneğin yanyana yaşatılmak istendiği bir zaman kabul edilebilir. Fakat bu beraberlikte, eğilimin ve yenilerin gözü, çağda, modernliktedir.

1908'de bu dengede ibre, çağın, yeninin ve modernin lehine olarak bozulmuştur. Bu bozulmanın çeşitli yankılarını ve izlerini bulmak mümkündür.

Burada ayrıca, II. Abdülhamid ile İsmet İnönü arasındaki benzerliğe, dış politika olarak temas eden çalışmaları da hatırlıyoruz. İsmet İnönü, birçok bakımdan eski-yeni dengesinin ibresinin yön değiştirdiği bir insandır. Hayatının sonunda, dengeyi sağlıyabilecek eğilimleri tutmuş, geliştirmiş ve onlardan yana olmuştur.

Sonuç olarak, dönemle ve sonrasıyla ilgili iki zıt görüşten hareketle geçerek şunları tesbit edebiliriz.

I. Eğer Atatürk, başarılı, etkili ve önemli bir şahsiyet ise, devlet adamı özelliğinin öncesinde, reformcu, hamleci ve atılgan şahsiyetini II. Abdülhamid döneminde kazanmıştır. Eğer Sultan II. Abdülhamid dönemi, Atatürk ve arkadaşlarının böylesine reformcu ve atılgan ruhlu yetişmelerine imkân vermişse, II. Abdülhamid'in idaresi ve dönemi son derece başarılıdır. Bunun içindir ki, Sultan II. Abdülhamid ile ilgili değerlendirmeleri, yeniden gözden geçirmek, onun gerçek yerini belirlemek gerekir. Bunun için de şu gerçek belirtilmelidir. Atatürk, eğer bir sonuç ise, bunun sebebi, başlangıcı yetiştiği Sultan II. Abdülhamid çağıdır. Anlaşılıyor ki Sultan II. Abdülhamid çağı, iddia edildiği gibi bir özellik taşıyamaz. Aksine, bilime, hür düşünceye ve insan yetiştirmeye önem veren bir çağdır.

II. Eğer Atatürk, olumsuz hareketler yapmış, yaptıkları Türk milletine yararlı olmamışsa, o bu türden reformcu özelliğini yetiştiği devirden almıştır. O halde itham edilmesi gereken birisi varsa, böylesine atılgan, reformcu ve 'değişmeci' insanlar yetiştiren bir eğitim sistemini kabul ettiği için Sultan II. Abdülhamid'dir. Sultan II. Abdülhamid çok iyi, fakat Atatürk'ün çok kötü olması mümkün değildir. Çünkü biri, diğerinin bir sonucudur.

Bu iki hükümde de abarttığımız hususlar vardır. Fakat kesin olarak söylemek istediğimiz, Atatürk ve çağdaşlarını yetiştiren or-

tamın Sultan II. Abdülhamid dönemi olduğudur. II. Abdülhamid döneminin, 1908 sonrasına göre ağır yürüyen, fakat bir yenilenme, reform devri olduğu da kesin bir gerçektir. Bu gerçeğin, hem 1876 öncesiyle, hem de 1908 ve 1909 sonrası ile ilişkilerini ortaya koymak, durumu çok daha açık olarak gözler önüne sermektedir.